

MORPHOLOGICAL METHOD OF EXPRESSING THE SEMANTICS OF SUBJECTIVE RELATIONS IN ENGLISH AND UZBEK

A. Ikhtiyorov
Teacher, Kokand DPI

ANNOTATION

This article discusses the morphological occurrence of the semantics of subjective relations in modern English and Uzbek, the expression of positive or negative assessment using prefixes and suffixes.

KEY WORDS AND EXPRESSIONS: *subjective attitude, evaluation, positive evaluation, negative evaluation, morphological means, prefix, suffix, context, diminutive, positive attitude, negative attitude.*

Инглиз ва ўзбек тилларида субъектив муносабат семантикасини ифодалашнинг морфологик усули

*Морфологический способ выражения семантики субъектных отношений в
английском и узбекском языках*

А. Ихтиёрров ўқитувчи, Қўқон ДПИ

Аннотация. *Ушбу мақолада замонавий инглиз ва ўзбек тилларида субъектив муносабат семантикасининг морфологик сатҳда воқеланиши, префикс ва суффикслар ёрдамида ижобий ёки салбий баҳонинг ифодаланиши хусусида фикр юритилади.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается морфологическое возникновение семантики субъектных отношений в современном английском и узбекском языках, выражение положительной или отрицательной оценки с помощью префиксов и суффиксов.*

Таянч сўз ва иборалар: *субъектив муносабат, баҳолаш, ижобий баҳо, салбий баҳо, морфологик воситалар, префикс, суффикс, контекст, кичрайтириш-эркалаш, ижобий муносабат, салбий муносабат.*

Ключевые слова и выражения: *субъективное отношение, оценка, положительная оценка, отрицательная оценка, морфологические средства, приставка, суффикс, контекст, уменьшительно-ласкательное, положительное отношение, отрицательное отношение.*

Маълумки, «муносабат» тушунчаси тилнинг барча сатҳларига таълуқли бўлиб, грамматик (морфологик, синтактик) ва лексик муносабатлар бир-биридан турли лисоний бирликлар қўлланиши билан фарқ қилиб, ўзларининг мазмун ва ифода планлари билан узвий боғланган бўлади.

«Муносабат» турли лисоний бирликларни бирлаштириб, маълум бир тизимга солувчи тил воситаси ҳисобланади ва тилда ижобий ёки салбий баҳо тарзида воқеланади.

Ушбу мақола инглиз ва ўзбек тилларида субъектив муносабатни ижобий ҳамда салбий ҳолатларда ифодаланиши тадқиқига бағишланган.

Инглиз тилида *bas-* қўшимчаси салбий баҳо билдирган сўзлар ясади: *bastard*. Қуйидаги сўзларда ҳам беҳурматлик маъносини ҳосил қилувчи қўшимчалар ёрдамида баҳо муносабати юзага келади: *kiddykins, babykins, weakling, drunkard, hibster*.

-ie, -y, -let, -ling, -ette қўшимчалари инглиз тилида кичрайтириш-эркалаш маъноси билдирган отлари ясаб, ижобий баҳо муносабати ҳосил қилади: *doggie, kitty, dolly, daddy, whoopsy, whoopsies, oopsy, owie, wowie, dearie, righty, oopsies, ouchies, oldie, blackie, booklet, gooseling, kitchenette*. Good сўзига *-ie, -y* қўшимчасининг иккаласи ҳам қўшилиши мумкин ва сўздаги лексик ижобий маънони кучайтириш учун хизмат қилади: *good – goody, goodie*.

От ясовчи қўшимчалардан айримлари ижобий ва салбий баҳо англатадиган сўзлар таркибида келса-да, улар баҳо муносабатини ифодалашга хизмат қилмайди. Масалан, *-ness* бир вақтнинг ўзида ҳам ижобий (*happiness, goodness, politeness*), ҳам салбий (*sadness, nervousness, selfishness*) бўёқдоликка эга сўзлар таркибида келади. *-y* қўшимчаси ижобий (*brainy, lucky, healthy*) ва салбий (*guilty, scary*) бўёқдор сўзлар таркибида келади. *-age* (француз тилидан ўзлашган) орқали ҳам салбийликни: *wastage savage*, ҳам ижобийликни: *courage, vicarage* кўрсатган сўзлар билан қўлланади [4; 19].

Инглиз тилида *mis-* салбий баҳони намоён қилувчи сўзлар ясади: *misbehavior, misfortune, mismanagement*, яна бир олд қўшимча *multi-* нейтрал бўёқдорликни кўрсатувчи сўзлар (*multigym, multiple sclerosis*) ясашга хизмат қилса, *multilation* сўзида лотин тилидан инглиз тилига ўзлашган *lacion* сўзига қўшилиб, салбий маъно бўёқдорлиги ҳосил қилади: *His book contains very many gruesome accounts of murder and mutilation, and page after page describing torture in almost salacious detail* (Geoffrey Wheatcroft)

Dis- от ясовчиси салбий баҳо ҳосил қилади: *disappointment, disbelief, disadvantage*.

Un- салбий бўёқдорлик намоён қилади: *unhappy, uncheerful, unlucky*.

Тилшунос К.Е.Зиммернингтаъкидлашича, «Инглиз тилида салбий баҳо билдирувчи ўзакдан ташкил топган сўзлардан олд қўшимча (префикс) қўшиш орқали қайтиб салбий маъноли сўз яшаш мумкин эмас, фақат ижобий маъно билдирган сўзга тескари маъно ҳосил қиладиган қўшимча қўшиш мумкин» («...negative prefixes are not used (in English) with adjectival stems that have «negative value» on evaluative scales such as «good-bad»...») [5; 94]. Масалан: *un+successfully un+touchable, dis+like, il+legal/il+legally* [4; 17]. Бу борада биз олимнинг фикрларига қўшилаемиз. Чунки нафақат инглиз тилида балки, ўзбек тилида ҳам инкор маъносини билдирувчи сўз олдида ёки орқасида ишлатилувчи қўшимчалар

ижобий бўёқдорликка эга бўлган сўзларга қўшилиб, салбий баҳо ифодаловчи сўзлар ҳосил қилади: қонуний – ноқонуний. Лекин айрим сўзларга ҳам салбий, ҳам ижобий баҳо ҳосил қилувчи қўшимча қўшилиб баҳо муносабатини кўрсатувчи сўзлар яшаш мумкин: *ор* – *орсиз*, *беор*, *ориятли*; *ақл* – *ақлли*, *ақлсиз*, *фаросат* – *фаросатли*, *бефаросат*; *use* – *useful*, *useless*; *meaning* – *meaningless*, *meaningfull*; *success* – *successfully*, *unsuccessfully*.

Демак, инглиз тилида *un-*, *in-*, *dis-*, *mis-*, *ir-*, *im-* каби қўшимчалар салбий баҳо муносабатини билдирса: *unbearable*, *unholy*, *disgust*.

-ful, *-ly*, *-ie*, *-y* қўшимчалари ижобий бўёқдорликни ифодалашга хизмат қилади: *joyful*, *lovely*, *lively*. Лекин айрим қўшимчалар сўздан ижобий ёки салбий баҳо яшаш хусусиятига эга бўлмайди, чунки бундай сўзларнинг ўзагида ижобийлик ёки салбийлик ифодаланади: *-nes*, *-age*, *-y*.

Р.Қўнғуров субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятларини ўрганишга бағишланган монографиясида мазкур формаларнинг ўзи қўшилиб келган сўз билан биргаликда ёки контекст ва интонация ёрдамида англлатган турли хил маъно нозикликлари, улар англлатган маънодаги яқинликлари асосидаги ўзаро синонимик муносабатлари, бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш имконияти ва шарт-шароитлари, баҳо формаларининг ҳар бирининг услубий тегишлилиги масалаларини таҳлил қилади [3; 168]. Ўзбек тилида баҳо муносабатини билдирувчи қўшимчалар инглиз тилидаги каби от, сифат, феъл ва равиш сўз туркумларида энг кўп намоён бўлади.

бе- қўшимчаси салбий бўёқдорликни ҳосил қилади: *бебош*, *беномус*, *беюз*, *бевафо*, *бевосита*, *бегумон*. Бегуноҳ сўзида эса ижобий бўёқдорлик ҳосил қилади. *бебарак*. *Дадажон*, *бебош ўглингизни кечиринг*, *начора*, *дунёга сизларни гам-гуссага ботиргани келган эканман*. (К.Яшин. Ҳамза) Лекин нейтрал маъноли сўзлар ҳам ясайди: *бевосита*, *бегумон*. Бегуноҳ сўзида эса ижобий бўёқдорлик ҳосил қилади.

ба- сўз ясовчи қўшимча ижобий баҳо муносабатини ҳосил қилади: *бадавлат*, *бамаъни*, *бақувват*, *баҳаво*.

Ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган *хуш-* олд қўшимчиси ижобий баҳо ҳосил қилади: *хушфеъл*, *хушхатар*; *бад-* олд қўшимчаси салбий баҳони англатади: *бадфеъл*, *бадбўй*; *-каш* қўшимчаси нейтрал ва ижобий бўёқдорликка эга бўлган сўз яшаши мумкин: *меҳнаткаш*, *чизмакаш*.

Ўзбек тилида қуйидаги қўшимчалар контекст таркибида субъектив баҳо бўёқдорлигига эга: *-хон*, *-бек*, *-ой* *-той*, *-ча*, *-чак*, *-чок*, *-чиқ*, *-гина*, *-жон*, *биби*.

Субъектив баҳо, субъектив муносабат ўхшатишган предметга *-чак*, *-чок*, *-чиқ* аффиксларини қўшиб кичрайтиш орқали юзага келади. Масалан, *қўғирчоқдек қиз ва қиз*; *қўзичоқдай бола ва бола*; *келинчак баҳор ва баҳор* каби. Биринчи қатордаги аниқловчи отлар билан иккинчи қатордаги отларни (қиз, бола, баҳор бир хилдаги қолипга солиш мумкин эмас.

Биринчи қаторда кичрайтиш ва у орқали тасвирланаётган предметга муносабат аниқ сезилиб туради. Ҳар учала кўринишга мисоллар келтириш фикримизни янада ойдинлаштиради: а) *-чак* олдидан турли хил аниқловчилар келтириш йўли билан: *Шу ёшлик*, *шу чирой*, *умринг баҳори*, *саргайиши билмасин*, *сулув келинчак* (Зулфия, Куй, 39 бет). *Кўркам ясанган*, *қулоқларида*, *бўйнида*, *билакларида* ва *бармоқларида олтин* ҳам қимматбаҳо тошлар ёнган келинчак Нури! (О й б е к. Қутлуғ қон, 142). *Ёш келинчак*

тўнғич боласини дунёга келтириб ўзи оламдан ўтибди (С. Зуннунова. Вафо, II). Мана, яна битта совлиқ қўзилади, эгизак туғибди, қандай чиройли қўзичоқлар (Ч. Айтматов. Алвидо, эй Гулсара, 156); б) негизнинг ўзидаги кичиклик маъноси ва унга -чоқ аффиксининг қўшилишн натижасида: Бу нима қилганинг, ўртоқ,— деди у қўли билан ўлган қўзичоқларни кўрсатиб. Саман т о й ч о қ ниҳоят йилқиларга келиб қўшилганида Турғун билан Танабой уни тинч .қўйишиди (Ч. Айтматов, Алвидо, эй Гулсара, 20 бет). в) -чак, -чоқ + ўхшатиш воситаси: 1. Ижобий муносабат: *Энгашиб қарасам, сарғиш докага юзини яширган келинчак дек кўм-кўк барг орасига яширинган гул...* (Н. С а ф а р о в. Наврўз, 89). *Тўйган қўзичоқдай ухлаб ётар эди* (А. Қахҳор. Танланган асарлар, I, 229), *Ўшанда гашилик қилганингизда қ ў з и р ч о қдек бу қиз қаёқда эди сизга!* (Ш у х р а т. Жаннат кидирганлар, 67). 2. Салбий муносабат: Баротни кўринглар, кўғирчоқдек ясанган бойваччани қўлга туширибди (Самадий. Мойимхон, 79). Ҳовлимизда пайдо бўлди тонг саҳар бир келинчак . Йўқ келинчак эмас, бир аччиқ ичак (У. Р а ш и д. Акам бўласиз... 14).

Эгалик (кўпинча I шахс бирлик формаси), шахс-сон, замон кўшимчалари ҳам махсус қўлланганда (кўчма маънода) сўзловчининг воқеликка турли муносабатларини ифодалайди: *Кенжатайингиз қани? ...ёрдам берса бўлмайдим* (О. Ёкубов). *Ҳа, болам, қолақол, чирогим...* (Ч. Айтматов). *Энди гапнинг очиги бошди биз онадан чала туғилган эканмиз* (О. Ёкубов).

Тасвирланаётган нарсага нисбатан кичрайтириш-эркалаш муносабати шу нарсани бошқа бир гўзал, нафис нарсага, юқорида айтганимиздек, кўмакчилар ёрдамида ўхшатиш орқали ҳам ифодаланади. Ўхшатиладиган нарсани билдирувчи сўз субъектив баҳо формасини қабул қилади. *Тўйга ҳозирланган келинчак с и н г а р и ясаниб, ўз жамолини кўз-кўз қилиб қуёшга интилган хилма-хил гуллар чамандек очилиб, қишлоқ ҳуснига ҳусн қўшарди.* (Ш. Р а ш и д о в. Қудратли тўлқин, 14).

-чак, -чоқ аффикслари ўзп қўшилган сўз орқали ифодаланган предметни кўрсатмайди, балки ўша предметни кўрсатувчи сўз метафорик равишда ишлатилиб, у орқали кишилар тушунилади. Сўзловчи ёки ёзувчи бу ўринда предметни кичрайтпш эмас, балки метафора орқали ифодаланган кишига нисбатан ўзининг ижобий ёки салбий муносабатини ифодалашни мақсад қилиб кўяди.

Субъектив муносабат баъзан контекст орқали, баъзан эса субъектив баҳо формасидан сўнг эгалик аффиксининг қўшилиши орқали реаллашади. Масалан: а) *Қарангки, менинг ўрнимни мана ақли норасо мана бу қўғирчоқ эгаллабди!* (Р. Тагор. Кўзга тушган чўп, 40). *Ҳосилни топишган бог ҳувиллайди, Фақат бир бурчакда арча — келинчак* (Мукаррам Муродова. Арча ва олча). б) *Момии хола энди ҳушига келган кишидек энтикиб:— Нуржон, қ ў з и ч оғим, болам, тўхта!— деб икки қўлини узатганича қолаверди...* (Б. Кербобоев. Небитдоғ, 312). *Сиз, қўзичоқларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи изларингиз ёруғ бўлғай* (Ғ. Ғ у л о м. Танланган асарлар, 5, 32). *Ҳа, тойчоғим, нега ухламаяпсан* (Ч. А й т м а т о в. Сарвкомат дилбарим. 94).

Бизнингча, келтирилган мисолларда қўғирчоқ, келинчак, қўзичоқ, тойчоқ сўзлари ўз соф лексик маъносида тушунилмайди — денотат кўз олдимишга келмайди. Уларнинг

барчаси метафорик равишда ишлатилган бўлиб, ўқувчи ёки тингловчи бу сўзлар орқали ифодаланган субъектив муносабатни англаб олиш имкониятига эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Кононов А. Н. *Грамматика современного узбекского литературного языка*. М.—Л., 1960, с. 71.
2. Қўнғуров Р. *Ўзбек тилида тасвирий сўзлар*. Тошкент, 1966, 103—104
3. Қўнғуров Р. *Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари*. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 168.
4. Bauer Laurie. *English word formation*. – Cambridge University Press, 1983. – P. 19.
5. Zimmer, K. E. *Affixal Negation in English and Other Languages*. – New York, 1964. – P. 94.